

УДК 37(091)(4/9)

Антонець Н.Б.*

**ЗАКОНОДАВЧІ ДОКУМЕНТИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ
У ГАЛУЗІ ШКІЛЬНИЦТВА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЛІТИКИ
СТАНОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ**

У статті розглядаються основні законодавчі документи другої половини XIX ст., які формували правове поле діяльності земств у галузі початкової освіти.

Ключові слова: земські установи, земські школи, початкова освіта, станова диференціація.

Однією з «вічних» тем, яка періодично загострюється в громадській свідомості, є питання місцевого самоврядування. Ні в кого не викликає сумніву, що чітка і небайдужа діяльність органів самоврядування спроможна підняти рівень життя в регіоні на досить високий щабель. З іншого боку, активна та самостійна позиція на місцях нерідко сприймається центральною владою як небезпека для власних інтересів. Саме тому, мабуть, після чергового піднесення тема самоврядування під тиском інших нагальних проблем тихо відходить на другий план.

І все ж, розуміючи актуальність теми, науковці цілеспрямовано досліджують історію питання, зокрема на прикладі земств. Так, завдяки публікаціям О. Верлан, Р. Гавриш, Л. Дровозюк, Ж. Ільченко, Н. Калениченко, Л. Корж, О. Мармазової, Н. Медведюк, М. Сахній, І. Шумілової та ін. маємо змогу дізнатися про особливості діяльності земств у галузі освіти в різних українських губерніях, що входили у склад Російської імперії. Проте сучасний читач нерідко має проблему сприйняття матеріалів з історії земств через недостатню обізнаність із законодавчою регламентацією їх функціонування. Тому метою нашої статті є висвітлення змісту основних законодавчих документів щодо діяльності земств у галузі шкільництва.

Нагадаємо, після скасування 1861 року кріпосного права імператор Олександр II здійснив ряд реформ у галузі судочинства, освіти, військової справи, фінансів, міського самоврядування та цензури, які повинні були привести країну у відповідність до нових умов соціально-економічного розвитку. Початком ще однієї реформи цього історичного періоду стало введення у дію з 1 січня 1864 р. Положення про губернські та повітові земські установи, офіційною метою якого згідно з указом Олександра II було «привзвать к ближайшему участию в заведовании делами, относящимися до хозяйственных польз и нужд каждой губернии и каждого уезда, местное их население, посредством избираемых от оногo лиц» [12].

Згідно з Положенням про губернські та повітові земські установи в 33 губерніях Російській імперії почалося створення відповідних загальностанових виборних органів місцевого самоврядування з розпорядчими (земські збори) та виконавчими (земські управи) функціями. На українських землях, що входили у склад Російської імперії, земська реформа спочатку поширилася на Південь та Лівобережжя. У цих регіонах протягом 1865-1866 рр. виникло 6 губернських – Катеринославське, Полтавське, Таврійське, Харківське, Херсонське Чернігівське – та понад 60 повітових земств (Оскільки на Правобережжі – Київська, Волинська, Подільська губернії – більшість поміщиків була польського походження і частина з них брала участь у польському повстанні 1863 р., тут земську реформу було здійснено лише в 1911 р. [13]).

Існування земств насамперед відповідало інтересам державної казни, адже в першу чергу вони повинні були упорядкувати податкову систему [2]. Отримуючи завдяки податкам певні кошти у своє розпорядження, земські діячі займалися будівництвом

* © Антонець Н.Б.*

доріг, налагодженням поштового зв'язку, організацією агрономічної та медичної допомоги, сприянням розвитку торгівлі та промисловості, збором статистичних даних тощо. Їх діяльність контролювалася Міністерством внутрішніх справ та місцевими губернаторами, які мали право скасовувати земські рішення. Проте, маючи навіть максимально обмежені права та після прийняття 1890 року нового Положення про земства нерівне (на користь дворянства) представництво станів у своєму складі, земства завдяки самій ідеї виборності були чужорідним явищем у системі самодержавно-бюрократичної імперії та з часом трансформувалися в певну опозиційну силу чинній владі, зокрема в питаннях освіти.

Між іншим, відповідно до урядового проекту першого Положення про губернські та повітові земські установи народна освіта взагалі не повинна була входити до їхньої компетенції. Лише в процесі остаточного редагування цього документа в Державній Раді було висловлено пропозицію все ж залучити земські установи до добровільної (тобто необов'язкової) участі у фінансовому забезпеченні тих навчальних закладів, які згідно з політикою станової диференціації створювалися для поширення початкової освіти (тобто для малозабезпечених верств населення). При цьому, висловлюючи таку пропозицію, Державна Рада підкреслювала: «Конечно, не может быть никакого сомнения в том, что наблюдение за народным образованием должно оставаться в руках правительства, что школы и вообще учебные заведения могут быть учреждаемы только по программам, утверждённым правительством, что преподавание в них должно находиться под ближайшем надзором Министерства народного просвещения» [3, с. 496]. Так в остаточній редакції Положення про земські установи 1864 року до переліку можливих видів діяльності земств серед інших було внесено «участие, преимущественно в хозяйственном отношении и в пределах, законом определённых, в попечении о народном образовании» [6, с. 2-3], тобто земствам надавалося право порушувати клопотання про створення та фінансувати існування шкіл, проте передбачалося, що закон повинен визначити ті межі, в яких земці можуть втручатися у діяльність цих навчальних закладів.

Першим законодавчим актом, що ліг в основу діяльності земств у галузі народної освіти, стало Положення про початкові народні училища, яке датується 14 липня 1864 р. Підготовлений за часів ліберального міністра освіти О. Головніна, цей документ значну роль відводив повітовим училищним радам, які склалися з представників (по одному) від духовного відомства православного віросповідання, Міністерств народної освіти та внутрішніх справ, а також двох членів від повітових земських зборів та по одному від інших організації, що брали на себе зобов'язання фінансово підтримувати початкові школи. Члени повітової училищної ради самі обирали голову ради. Серед обов'язків цього органу було зокрема колегіально надавати дозвіл на відкриття нових шкіл міським і сільським громадам, земствам і приватним особам, здійснювати нагляд за всіма аспектами функціонування навчальних закладів, приймати на роботу вчителів та ін. [8].

Незважаючи на законодавчу необов'язковість, частина земств від початку існування виявила дійсну зацікавленість у розвитку народної освіти в своїх регіонах. Як і в усій країні, в українських губерніях центр уваги земців зосередився на найбільш занедбаному її сегменті – на сільській початковій школі. Демократично налаштовані земські діячі чудово розуміли, що поширення освіти серед селян сприятиме продуктивності їх праці, а відтак – добробуту населення. Створюючи нові або беручи на своє утримання вже існуючі сільські школи, вони займалися будівництвом, ремонтом та утриманням шкільних приміщень, облаштуванням їх меблями та наочними посібниками, опікувалися оплатою праці вчителів, забезпеченням учнів підручниками та шкільним приладдям, створенням шкільних бібліотек. Навчальні заклади, що фінансово перебували на утриманні земств, почали називати земськими.

Проте вже у 2-ій половині 60-х рр. XIX ст. у правлячих колах Російської імперії розпочалися реакційні тенденції, а тому занадто ліберального О. Головніна на посаді міністра змінив граф Д. Толстой, який був послідовним захисником дворянських інтересів, вважаючи, що шляхетний стан повинен зберегти у суспільстві свою політичну та культурну зверхність. Намагаючись посилити державний контроль за народною освітою та надалі розвивати диференційні підходи до її організації та змісту, новий міністр «направил свою деятельность к тому, чтобы свести участие общественных учреждений в деле народного образования к роли бесправных поставщиков материальных средств» [11, с. 14]. Так, з метою більш пильного нагляду Міністерства народної освіти над початковими школами було вирішено, по-перше, створити нові посади на місцевому рівні управління і, по-друге, ввести нових посадовців у склад училищних рад, змінивши таким чином співвідношення в їхньому складі між громадськими представниками та чиновниками на користь останніх [5, с. 106]. На виконання цього рішення 1869 р. було введено посади інспекторів народних училищ, а 1874 р. – директорів народних училищ [14, т. 3, с. 2311, 2312]. З того часу попечителі навчальних округів обирали для кожної з губерній, що підлягали їхньому контролю і де діяло Положення про земські установи, по одному директору народних училищ (запропоновані попечителями кандидатури затверджував міністр народної освіти). Директорам на допомогу призначалися інспектори народних училищ. Саме цим посадовим особам Міністерства народної освіти і було зрештою надано найбільш широкі адміністративні повноваження в земських школах.

Дуже важливим для розуміння царської політики станової диференціації в галузі освіти є Височайший рескрипт Олександра II на ім'я міністра народної освіти Д. Толстого, датований 25 груднем 1873 р. У цьому документі імператор Росії зазначав, що вбачає в народній освіті головний засіб утвердження тих моральних засад, на яких тримаються держави. Затверджені в 1871 та 1872 роках статuti середніх навчальних закладів (гімназій та реальних училищ) повинні забезпечити «вполне основательное общее образование юношеству, готовящемуся к занятиям высшими науками, а не предназначающих себя к оным – приспособлять к полезной практической деятельности» [4, с. 3]. Разом із тим, – зауважував Олександр II, – слід забезпечити правильний напрямок розвитку і початкових народних училищ. Помітне збільшення їх кількості має сприяти поширенню серед населення не лише грамотності, а і ясного розуміння божественних істин учення Христового, а також вихованню у підданих почуттів морального та громадянського обов'язку. Проте, як застерігав монарх, «достижение цели, для блага народа столь важной, надлежит предусмотрительно обеспечить. То, что в предначертаниях Моих должно служить к истинному просвещению молодых поколений, могло бы, при недостатке попечительного наблюдения, быть обращено в орудие нравственного растления народа, к чему уже обнаружены некоторые попытки, и отклонить его от тех верований, под сенью коих, в течение веков, собиралась, крепла и возвеличивалась Россия». У зв'язку з цим глава імперії звертався із закликом: «Я призываю верное Моё дворянство стать на страже народной школы. Да поможет оно правительству бдительным наблюдением на месте к ограждению оной от тлетворных и пагубных влияний. Возлагая на него и в сём деле Моё доверие, Я повелеваю... местным предводителям дворянства, дабы они, в звании попечителей начальных училищ в их губерниях и уездах и на основании прав, которые им будут предоставлены особыми о том постановлениями, способствовали ближайшим своим участием к обеспечению нравственного направления этих школ, а также к их благоустройству и размножению» [там само, 4-5].

Заклик монарха до дворянства, а також створення інституту директорів та інспекторів народних училищ повною мірою знайшли своє відображення у новому

Положенні про початкові народні училища, яке було височайше затверджене вже через 10 років після попереднього аналогічного документа – 25 травня 1874 р. Оскільки діяло воно до кінця існування Російської імперії, розглянемо окремі його статті детальніше.

Так, відповідно до урядової диференціації цілей навчання дітей різних прошарків населення метою початкових шкіл було «утверждать в народе религиозные и нравственные понятия и распространять первоначальные полезные знания» [9, с. 214]. Реально ж царат розглядав ці навчальні заклади як такі, що повинні були забезпечити виховання покірних підданих, оскільки повноцінне поширення освіти серед малозабезпечених верств населення, з точки зору влади, загрожувало перетворенням їх на неспокійні соціальні елементи. Тому офіційно навчальними предметами початкових народних училищ було визначено лише: 1) Закон Божий; 2) читання книг громадянського та церковного друку; 3) письмо; 4) перші чотири дії арифметики; 5) церковні співи там, де їх викладання є можливим. Мовою викладання визначалася російська. Всі навчальні книги повинні були бути тільки зі схвалених Міністерством народної освіти або духовного відомства. Учнями початкових шкіл могли бути діти батьків усіх станів та віросповідань. Встановлення розміру оплати за навчання або звільнення від неї залежало від рішення фундаторів шкіл.

Власне, більшість із вказаних статей були присутніми і в Положенні 1864 р. Проте тепер питання дозволу відкриття нових земських шкіл (а також закриття, якщо напрямок навчання видасться шкідливим), призначення на посади вчителів та їх звільнення і, зрештою, нагляд за навчально-виховним процесом ставали прерогативою директорів та інспекторів народних училищ, а також голів повітових і губернських училищних рад. При цьому голови цих рад уже не обиралися, як раніше, їх членами, а ними автоматично ставали предводителі відповідно повітових і губернських дворянств.

Зазначимо, що головною особою при вирішенні багатьох проблем, пов'язаних із функціонуванням земських шкіл, ставав після введення у дію 1874 року нового Положення про початкові народні училища саме інспектор народних училищ. Ось як описував бажану багатогранність людини, яка дійсно відповідала б цій нелегкій посаді, один із авторів початку ХХ століття: «Руководить постановкою и направлением основного и для всех равно необходимого общего школьного образования, умело замещать учительские вакансии достаточно подготовленными кандидатами и кандидатками, следит за тем, в какой степени справно и успешно ведут школьные занятия учащие лица, оказывать им, словом и примером, руководящую помощь, устанавливает и утилизирует общие меры к тому, чтобы обучение в школах имело гуманный и развивающий характер, представляя собою чистое, отборное зерно, способное разрастаться с течением времени в могучее и плодоносное дерево, возбуждать, поддерживать и развивать у лиц учащихся дух бодрости и терпения, любви и усердия к очень трудному делу начального школьного обучения и воспитания и вообще направлять это, по истине великое, дело на путь планомерного и наиболее успешного достижения высоких его задач – всё это могут удовлетворительно выполнять, очевидно, только лица с достаточным образованием и подготовкою, только люди значительного дидактического опыта и самой искренней любви к педагогическому делу вообще, особенно же к лицам учащим и к обучающимся у них детям» [1, с. 49].

Безумовно, далеко не всі інспектори народних училищ (хоча згідно з Положенням їх повинні були обирати з осіб, що відомі своїм педагогічним досвідом) відповідали таким вимогам. І це породжувало конфлікти інспекторів із земствами, права яких після прийняття Положення 1874 р., навпаки, було вкрай обмежено. Адже тепер земські діячі, які створювали та фінансували школи, мали право лише: 1) пропонувати кандидатів на посади вчителів цих навчальних закладів (але для призначення на посаду вчителя запропоновану кандидатуру треба було спочатку узгодити з місцевим інспектором

народних училищ, а потім – з повітовою училищною радою; така складна процедура ускладнювала діяльність земств і часто ставала на заваді призначенню добрих, але небажаних для місцевого начальства педагогів); 2) обирати попечителів для безпосереднього нагляду в цих школах за порядком у господарських питаннях (причому затверджувалися кандидатури на звання попечителя не лише у повітових, а й у губернських училищних радах). Крім того, земства мали право направляти двох своїх представників до губернських і повітових училищних рад, у складі яких тепер суттєво переважали державні службовці, до того ж перебували ці ради в підпорядкуванні Міністерства народної освіти [9].

Не задовольняючись лише фінансовою підтримкою шкіл, земства і надалі намагалися безпосередньо впливати на перебіг навчально-виховного процесу, тобто на ті питання, що юридично віднині перебували поза їхньою компетенцією. Так, уже 2 листопада 1877 р. Міністерство народної освіти висловило свій протест з приводу розповсюдження деякими повітовими земствами, які містилися на території Одеського навчального округу, складених ними інструкцій для вчителів народних училищ. У спеціальному в цьому зв'язку міністерському розпорядженні «По вопросу о праве земских учреждений составлять инструкции для учителей и учительниц народных училищ, содержащих при пособии от земства или самим земством» зокрема зазначалося: «в действующих узаконениях о начальных народных училищах и о земских учреждениях не усматривается оснований, по которым земским учреждениям было бы предоставлено право составления и введения в действие подобных инструкций» [10, т. 7, с. 494].

Питання реалізації диференціації цілей навчання дітей різних прошарків населення та відмежування земств від навчально-виховного процесу в школах як можливих дестабілізаторів здійснення такої диференціації були настільки принциповими у внутрішній політиці царського уряду, що пильно контролювалися на найвищому рівні. Про існування чіткої межі дозволеного земствам неодноразово нагадував навіть Сенат (у Російській імперії – вищий урядовий орган, на який було покладено нагляд у справах судочинства, фінансів та адміністрації). Так, 23 грудня 1885 р. вийшов указ Сенату, де зазначалося, що «земским собраниям не представлено законом учреждать, без надлежащего разрешения, учебно-воспитательные заведения, действующие на основании особых, земством же утвержденных, правил» [14, т. 1, с. 209]. А 27 липня 1889 р. цей же урядовий орган у своєму черговому указі зауважував ще більш конкретно: «Собственно педагогическая часть в круг ведения земства по училищному делу вовсе не входит, почему для таких распоряжений, как определение и увольнение преподавателей, составление учебных планов, программ преподаваемых предметов, наблюдение за ходом преподавания, установление порядка испытаний и проч., установлены законом педагогические и училищные советы и другие органы, в деятельность коих земству вмешиваться не представлено» [там само].

Такі можливості та обмеження діяльності земств у галузі шкільництва остаточно закріпило нове Положення про губернські та повітові земські установи, яке було затверджено Олександром III 12 червня 1890 р. і відповідно до якого земським діячам дозволялося «попечение о развитии средств народного образования и установленное законом участие в заведовании содержимыми на счёт земства школами и другими учебными учреждениями» [7, с. 2]. Але земства і надалі продовжували виходити «из круга представленных ведению земства дел» [14, т. 1, с. 216]. Про це свідчить зокрема указ Сенату від 23 листопада 1893 р., де попереджалося, що будь-які правила та інструкції стосовно навчальної частини, які видаватимуться земськими установами, «должны быть признаны подлежащими изъятию из народных училищ, независимо от содержащихся в них постановлений» [там само].

Таким чином, до кінця існування Російської імперії основними законодавчими документами щодо діяльності земств у галузі шкільництва залишалося Положення про початкові народні училища, яке було затверджене 25 травня 1874 р., а також Положення про губернські та повітові земські установи, що діяло з 12 червня 1890 р. Обидва документа, відображаючи царську політику станової диференціації, були спрямовані на обмеження прав земських діячів позитивно впливати на розвиток початкової освіти. Таке законодавче поле спонукало земців шукати свої шляхи в сприянні поширенню знань серед малозабезпечених верств населення. Подальше вивчення та висвітлення цих шляхів є одним із цікавих напрямків історико-педагогічної науки.

Література:

1. А-в А. Институт директоров и инспекторов народных училищ / А. А-в // Известия по народному образованию. – 1909. – Январь (Ч. XX). – С. 48-59.
2. Веселовский Б. Земские доходы // Веселовский Б. История земства за сорок лет: [в 4-х т.] / Борис Веселовский. – СПб., 1909. – Т. 1. – С. 1-232.
3. Выписка из журналов общего собрания Государственного Совета и соединённых Департаментов законов и государственной экономии Государственного Совета в усиленном составе по проектам Положения о губернских и уездных земских учреждениях и Временных правил для сих учреждений // Материалы по земскому общественному устройству. – СПб., 1886. – Т. 2. – С. 493-596.
4. Высочайший рескрипт, данный на имя министра народного просвещения графа Д.А. Толстого: [правительственные распоряжения] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. 171. – С. 3-5.
5. Обзор деятельности Министерства народного просвещения за 1873 год: Современная летопись // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. 171. – С. 106.
6. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Земские учреждения / сост. Л. Демис. – 3-е изд. – СПб., 1865. – С. 2-43.
7. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Положение о губернских и уездных земских учреждениях. – СПб., 1911. – С. 1-66.
8. Положение о начальных народных училищах // Земские учреждения / сост. Л. Демис. – 3-е изд. – СПб., 1865. – С. 119-125.
9. Положение о начальных народных училищах (Высочайше утверждённое 25 мая 1874 г.) // Положение о земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / сост. М.И. Мыш. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1884. – С. 214-227.
10. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1905. – Т. 7: 1877-1879. – 1354 с.
11. Смирнов О.Н. Земство и бюрократия в деле народного образования / О.Н. Смирнов // Русская школа. – 1906. – № 12. – С. 1-27.
12. Указ Александра II Правительствующему Сенату 1-го января 1864 г. о введении в действие Положения о губернских и уездных земских учреждениях и Временных правил для сих учреждений в 33 губерниях // Материалы по земскому общественному устройству. – СПб, 1886. – Т. 2. – С. 572.
13. Указ Николая II Правительствующему Сенату 14 марта 1911 г. о введении Положения о губернских и уездных земских учреждениях в губерниях Витебской, Волынской, Киевской, Минской, Могилёвской и Подольской // Положение о губернских и уездных земских учреждениях. – СПб., 1911. – С. I-XV.
14. Фальборк Г. Настольная книга по народному образованию: [законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы, справочные сведения по школьному и внешкольному образованию народа]: [в 4-х т.] / Фальборк Г., Чарнолуцкий В. – СПб., 1899. – Т. 1. – 713 с.; 1904. – Т. 3. – 2623 с.

Антонец Н.Б.

ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ШКОЛЬНОЙ ЗЕМСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
КАК ОТОБРАЖЕНИЕ ПОЛИТИКИ СОСЛОВНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ
В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

В статье рассматриваются основные законодательные документы 2-ой половины XIX ст., которые формировали правовое поле деятельности земств в сфере начального образования.

Ключевые слова: земские учреждения, земские школы начального образования, сословная дифференциация.

Antonets N.B.

LEGAL DOCUMENTS CONCERNING ZEMSTVA'S ACTIVITIES IN SCHOOLING AS REFLECTING
POLICY CLASS DIFFERENTIATION IN EMPIRE

The article discusses the basic legal documents of the second half of the nineteenth century, which formed the legal field of Zemstva in elementary education.

Key words: Zemstva's institutions, z Zemstva's, zemstva's schools, primary education, social class differentiation.

УДК 378.147:811.124

Балалаева О.Ю.*

СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ
ПРОФЕСІЙНІЙ ШКОЛІ

Стаття присвячена періоду становлення методики викладання латини в українських і російських ВНЗ на початку ХХ ст. Відродження латинської мови як окремої дисципліни у вищій школі після революції 1917 р. супроводжувалося низкою проблем. Описуються підходи до створення перших навчальних курсів з даної дисципліни для студентів медичних і ветеринарних факультетів, аналізуються концепції підручників і посібників з латинської мови для вищих навчальних закладів.

Ключові слова: латинська мова, методика, підходи, навчальні видання.

Навчання латинської мови як іноземної має багатовікову історію, яка триває понад п'ятнадцять століть і заслуговує на окреме дослідження. Хронологічне обмеження в аналізі даної проблеми (початок ХХ ст.) зумовлене недостатнім рівнем вивченості періоду становлення методики навчання латинської мови у вітчизняній професійній освіті.

Нечисленні дослідження з історії викладання латини в українських і російських ВНЗ стосуються, в основному, гуманітарних спеціальностей: проблеми відродження латинської мови як загальноосвітньої дисципліни в Росії досліджувалися Н. Кацман [4]; історичні аспекти зіставного методу у теорії і практиці викладання латини на класичних відділеннях університетів, розвиток та сучасний стан методики навчання нормативних граматичних курсів класичних мов в Україні висвітлювалися у працях В. Шовкового [16]. Побіжно торкається питань історії викладання латини в медичних ВНЗ О. Беяєва [2].

Мета статті – дослідити процес становлення методики викладання латинської мови на факультетах природничого профілю українських і російських вищих навчальних закладів у першій половині ХХ ст.

Не зосереджуючи уваги на діахронічних аспектах розвитку латинської мови, наведемо декілька фактів, важливих для нашої розвідки.

* © Балалаева О.Ю.*